

Διδάσκοντας στο νηπιαγωγείο την Ελληνική Επανάσταση του 1821 και τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου

Βασίλειος Οικονομίδης
Καθηγητής
Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Η διδασκαλία της Ιστορίας και των Θρησκευτικών στο νηπιαγωγείο

Οι Κοινωνικές σπουδές αποτελούν ένα από τα ακρογωνιαία τμήματα των προγραμμάτων σπουδών σε όλα τα εκπαιδευτικά συστήματα (Martorella, 1994), και στο ελληνικό. Μέσα από τους κλάδους σπουδών ή τα μαθήματα που συνδέονται με τις Κ.Σ. (Ιστορία, Θρησκευτικά, Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, Κοινωνιολογία, Οικονομία) παρέχονται οι απαραίτητες γνώσεις στους αναπτυσσόμενους ανθρώπους για την ιστορική και πολιτισμική ταυτότητα της κοινωνίας στην οποία ζουν και υποβοηθούνται να ενταχθούν αρμονικά σε αυτήν (Jacobs & Crowley, 2007). Έτσι, μέσα κυρίως από τα μαθήματα αυτά μεταδίδονται στη νέα γενιά γνώσεις, στάσεις, μορφές συμπεριφοράς, πολιτισμικά πρότυπα, κοινωνικές, πολιτικές και θρησκευτικές αξίες και διαμορφώνονται οι νέοι πολίτες που θα διατηρήσουν ή θα αλλάξουν την κοινωνία (Jacobs & Crowley, 2007). Η θέση της Ιστορίας και των Θρησκευτικών στο νηπιαγωγείο αποτελεί ένα από τα κυριότερα ζητήματα της διδασκαλίας των Κοινωνικών Σπουδών (Κ.Σ.) στο σχολικό Αναλυτικό Πρόγραμμα (Α.Π.) και θεωρείται ως ιδιαίτερα σημαντική διότι συντελεί στην ανάπτυξη της εθνικής αυτογνωσίας, της θρησκευτικής συνείδησης, προάγει τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του νέου ανθρώπου, την ένταξή του στο κοινωνικό περιβάλλον, συντελεί στη δημιουργία ευαίσθητων προσωπικοτήτων και υπεύθυνων πολιτών (Allen, 1996· Martorella, 1994). Μάλιστα η θέση των δύο αυτών γνωστικών, της Ιστορίας και των Θρησκευτικών, είναι κομβική στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια ελληνική εκπαίδευση, και στα προηγούμενα αναλυτικά προγράμματα για το νηπιαγωγείο (Κιτσαράς, 2004). Βασικές περιοχές των αναλυτικών προγραμμάτων του ελληνικού νηπιαγωγείου αποτελούσαν οι αναφορές σε θρησκευτικά θέματα, η εκμάθηση προσευχών και η διδασκαλία των θρησκευτικών εορτών μαζί με τις σχετικές λαογραφικές και λατρευτικές συνήθειες. Η ηθική και θρησκευτική ανάπτυξη των παιδιών αποτελεί από τους κύριους στόχους των αναλυτικών προγραμμάτων μέχρι τη δεκαετία του 1990, οπότε με το αναλυτικό

πρόγραμμα του 1989 δίδεται μικρότερη έμφαση στη θρησκευτική ανάπτυξη του παιδιού, τονίζοντας κυρίως την επαφή του με την ορθόδοξη λατρεία και πίστη και τα εθνικά στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης (Οικονομίδης, 2011β). Η έμφαση αυτή μειώνεται ακόμα περισσότερο στο ισχύον Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) για το ελληνικό νηπιαγωγείο αλλά και στο άτυπο Πρόγραμμα Σπουδών του 2014 (Ι.Ε.Π., 2014). Στο ισχύον Δ.Ε.Π.Π.Σ. η διδασκαλία ιστορικών και θρησκευτικών θεμάτων εντάσσεται στην ενότητα Παιδί και Περιβάλλον (ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Π.Ι., 2003), καθώς από το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον αναδύονται και τα θέματα που απασχολούν το παιδί και προσεγγίζονται στο νηπιαγωγείο (D' Addesio et al., 2005· Jacobs & Crowley, 2007· Δαφέρμου κ.ά., 2006).

Το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) για το ελληνικό νηπιαγωγείο εφαρμόζει τη διαθεματική προσέγγιση της γνώσης και της διδασκαλίας (Χρυσοφίδης, 2009) και αποτελείται από πέντε ευρύτερα γνωστικά αντικείμενα: 1) Παιδί και Γλώσσα (προφορική επικοινωνία, ανάγνωση, γραφή και γραπτή επικοινωνία), 2) Παιδί και Μαθηματικά, 3) Παιδί και Περιβάλλον (Ανθρωπογενές Περιβάλλον, Φυσικό Περιβάλλον), 4) Παιδί, Δημιουργία και Έκφραση (Εικαστικά, Δραματική Τέχνη, Φυσική Αγωγή, Μουσική) και 5) Παιδί και Πληροφορική. Προτείνεται όλες οι δραστηριότητες, ομαδικές και ατομικές, να ξεκινούν από τις προηγούμενες γνώσεις και τις ανάγκες των παιδιών, να «ενεργοποιούν τη δημιουργικότητα, την ανταλλαγή ιδεών και να οδηγούν σε νέες γνώσεις» (ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Π.Ι., 2003). Τα θέματα διδασκαλίας πρέπει να ενδιαφέρουν τα παιδιά, τα οποία επιλέγουν τρόπους, υλικά, μέσα για να μελετήσουν πτυχές του θέματος. Έτσι, τα γεγονότα, τα φαινόμενα, οι έννοιες, οι διαδικασίες που εξετάζονται στο πλαίσιο των Κ.Σ., επομένως και η Ιστορία και τα Θρησκευτικά, προσεγγίζονται διαθεματικά, δηλαδή μέσα από ποικίλα θέματα, όπως έχουμε επισημάνει και σε προηγούμενες σχετικές δημοσιεύσεις (Οικονομίδης, 2018· Σταυριανός & Οικονομίδης, 2020). Κάθε θέμα που μπορεί να άπτεται κυρίως των Κ.Σ. είναι δυνατόν να προσεγγίζεται και μέσα από διαδικασίες και γνώσεις που εντάσσονται σε άλλους κλάδους σπουδών του Δ.Ε.Π.Π.Σ. - όπως η Γλώσσα τα Μαθηματικά, η γνώση του Φυσικού Περιβάλλοντος, η Πληροφορική, οι εφαρμογές της Αισθητικής Αγωγής – επιτυγχάνοντας αντίστοιχους στόχους (Ντολιοπούλου & Σουσιλόγλου, 2007). Επομένως, οι έννοιες των Κ.Σ. προσεγγίζονται μέσα από κατάλληλα επιλεγμένα θέματα (διαθεματικά) και κάθε θέμα είναι δυνατόν να προσεγγίζεται με

δραστηριότητες από ποικίλους κλάδους σπουδών (διακλαδικά) «φωτίζοντας» διάφορες πτυχές του (Χρυσαφίδης, 2009· Σφυρόερα, 2002).

Θέματα από την Ιστορία και τα Θρησκευτικά εντάσσονται στις Κοινωνικές Σπουδές και ανήκουν στο Πρόγραμμα του Δ.Ε.Π.Π.Σ. «*Ανθρωπογενές Περιβάλλον και Αλληλεπίδραση*». Βασικός στόχος της προσέγγισης ιστορικών θεμάτων στο Δ.Ε.Π.Π.Σ. είναι η ανάπτυξη του ενδιαφέροντος των παιδιών για ιστορικά γεγονότα τοπικής, εθνικής και ευρύτερης εμβέλειας. Σημαντική είναι η κριτική προσέγγιση των γεγονότων και των πρωταγωνιστών της ιστορίας, όπως προτείνεται μέσα από το σχολιασμό των κινήτρων, διλημμάτων, συναισθημάτων, ενεργειών των ιστορικών προσώπων και των συνεπειών των πράξεών τους (Οικονομίδης, 2018). Έτσι, το ιστορικό γεγονός δεν «μαθαίνεται» μόνο, αλλά προσεγγίζεται κριτικά μέσα από τη χρήση σχετικών πηγών (π.χ. εικόνες, φωτογραφίες, έργα τέχνης, λογοτεχνικά κείμενα). Στο Δ.Ε.Π.Π.Σ., για πρώτη φορά στο αναλυτικό πρόγραμμα προσχολικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα περιλαμβάνονται και στόχοι αποσαφήνισης χρονικών εννοιών και αντίληψης της χρονικής ακολουθίας, ως παρελθόντος, παρόντος, μέλλοντος, χρονικών διαστημάτων εκτεταμένων ή μικρότερων (εποχές, μήνες, εβδομάδες, ημέρες, περίοδοι της ιστορίας, χρήση χρονικών επιρρημάτων (χθες, σήμερα, αύριο, πριν, τώρα, μετά κ.ά.). Ενδεικτικές δραστηριότητες για την κατανόηση της τοποθέτησης γεγονότων και της μεταβολής στη διάρκεια του χρόνου είναι η τοποθέτηση των σκηνών στη σωστή χρονική ακολουθία αναγνωρίζοντας την αρχή, τη μέση και το τέλος μιας ιστορίας, η σύγκριση ίδιων σκηνών σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, η επίσκεψη σε μουσεία και ιστορικούς χώρους κ.ά. (Στραταριδάκη, 2006· Ο' Hara & Ο' Hara, 2001· Pluckrose, 1993). Επίσης, η γνώση στοιχείων της χριστιανικής διδασκαλίας και παράδοσης συνδέεται ρητά με την καλλιέργεια των συναισθημάτων αγάπης και αδελφοσύνης μεταξύ όλων των ανθρώπων και «προς όλα τα πλάσματα της γης», αναδεικνύοντας το μέγιστο μήνυμα του Χριστιανισμού, την αγάπη προς κάθε ανθρώπινο ον και προς το περιβάλλον. Έτσι οι χριστιανικές εορτές και τα σχετικά έθιμα αποτελούν σημείο εκκίνησης για την ανάπτυξη του συναισθήματος της αγάπης προς όλους τους ανθρώπους (ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Π.Ι., 2003) κάτι που συνεχίζεται και στο άτυπο άτυπο Πρόγραμμα Σπουδών του 2014 (Ι.Ε.Π., 2014).

Οι παραπάνω γνωστικοί και κοινωνικοί στόχοι ενδείκνυται να επιτυγχάνονται μέσα από δραστηριότητες που έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό τους κυρίως τη γλωσσική επικοινωνία μεταξύ των παιδιών με περιγραφές, συγκρίσεις, εκτιμήσεις

γεγονότων, διατύπωση υποθέσεων και ανάπτυξη επιχειρηματολογίας. Η χρησιμοποίηση τεχνολογικών μέσων (π.χ. φωτογραφικές μηχανές, μαγνητόφωνο, ηλεκτρονικός υπολογιστής) όχι μόνο βοηθά στην προσέγγιση των συζητούμενων θεμάτων, αλλά εμμέσως, πλην σαφώς βοηθά τα παιδιά να αντιληφθούν τη χρησιμότητα των τεχνολογικών μέσων εντελώς βιωματικά (Martorella, 1994· Pahl, 1996).

Ο τρόπος εργασίας στις Κ.Σ., επομένως και στην Ιστορία και στα Θρησκευτικά, που συνιστάται από το Δ.Ε.Π.Π.Σ. και ταυτόχρονα αποτελεί και στόχο του είναι η ανάπτυξη της ικανότητας των παιδιών να εξοικειώνονται με τον ερευνητικό τρόπο μελέτης πραγματοποιώντας μικροέρευνες με σκοπό την απάντηση των ερωτημάτων που τίθενται από τα ίδια στο πλαίσιο των θεμάτων που εξετάζουν (Martorella, 1994). Η διερεύνηση ξεκινά με τον καθορισμό του ερωτήματος και την αποσαφήνισή του, περνά από τη διατύπωση υποθέσεων, οδηγείται στη συγκέντρωση στοιχείων από διάφορες πηγές, ακολουθεί η επεξεργασία και η ερμηνεία τους με αποτέλεσμα την απάντηση στο αρχικό ερώτημα ή και τη διατύπωση νέων.

Με αφετηρία τις παραπάνω διδακτικές παραδοχές, κατά τα τελευταία έτη επιχειρούμε σε ερευνητικό και διδακτικό επίπεδο να συγκροτήσουμε μία πρόταση διδασκαλίας των Κοινωνικών Σπουδών στο νηπιαγωγείο, χρησιμοποιώντας ένα ενιαίο πλαίσιο και ακολουθώντας μία ενιαία δομή διδασκαλίας σχετικών θεμάτων στο νηπιαγωγείο. Η συγκρότηση της πρότασης αυτής εκκινεί από τη διερεύνηση της θέσης των Κοινωνικών Σπουδών στο νηπιαγωγείο (Οικονομίδης, 2011β), την επίτευξη στόχων από το πρόγραμμα σπουδών, υιοθετεί συγκεκριμένες κατά περίπτωση μεθοδολογικές οδηγίες, εφαρμόζεται στην πράξη και αξιολογείται σε τρεις άξονες: α) περιεχόμενα μάθησης, β) στόχοι διδασκαλίας, γ) αποτελέσματα διδασκαλίας. Μέχρι τώρα έχουμε εφαρμόσει τη διδακτική αυτή πρόταση σε θέματα Πολιτικής Αγωγής (Οικονομίδης, 2011α), Ιστορίας (Οικονομίδης, 2018) και Θρησκευτικής Αγωγής (Σταυριανός & Οικονομίδης, 2020) και στη συγκεκριμένη εργασία την εφαρμόζουμε σε ένα σύνθετο θέμα από την Ιστορία και τη Θρησκευτική Αγωγή, όπως είναι η Εορτή της 25^{ης} Μαρτίου (Ελληνική επανάσταση 1821 και Ευαγγελισμός της Θεοτόκου). Και σε αυτή την εργασία ακολουθούμε τους ίδιους βασικούς άξονες της διδακτικής προσέγγισης και της ερευνητικής αξιολόγησης που έχουμε ήδη χρησιμοποιήσει στη διδασκαλία αυτόνομων θεμάτων είτε από την Ιστορία (Οικονομίδης, 2018) είτε από τη Θρησκευτική Αγωγή (Σταυριανός &

Οικονομίδης, 2020) και η καταγραφή τους εδώ ακολουθεί την ίδια δομή με τις προηγούμενες δημοσιεύσεις.

Η διδασκαλία της Εορτής της 25^η Μαρτίου περιλαμβάνει την ενδελεχή αναφορά τόσο στην Ελληνική Επανάσταση του 1821 όσο και στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου που συμπίπτουν εορταστικά την ίδια ημέρα (25 Μαρτίου) και συνδέονται ιστορικά και συμβολικά μεταξύ τους, αν και αποτελούν γεγονότα που έχουν διαδραματιστεί σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Το στοιχείο αυτό αποτελεί και ένα από τα δυσκολότερα σημεία της διδασκαλίας του ενιαίου αυτού ιστορικού (1821) και θρησκευτικού (Ευαγγελισμός) θέματος, αφού χρειάζεται τα παιδιά να κατανοήσουν αφενός τη χρονική απόσταση μεταξύ των δύο αυτών θεμάτων στον ιστορικό χρόνο αφετέρου να αντιληφθούν τη συμβολική μεταξύ τους σύνδεση και τη σύμπτωση του εορτασμού τους στον κυκλικό ιστορικό χρόνο. Πρόκειται επομένως για σύνθετο θέμα διδασκαλίας, το οποίο αποτελούσε πάντα ένα από τα κατ' εξοχήν θέματα διδασκαλίας στην προσχολική εκπαίδευση, ένεκα της σημασίας που έχουν αμφότερα τα γεγονότα τόσο για την ελληνική ιστορία όσο και για το ορθόδοξο δόγμα. Στο πλαίσιο της πρακτικής άσκησης των φοιτητών/τριών του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης Παν/μίου Κρήτης σε δημόσια νηπιαγωγεία του Ρεθύμνου και στη διάρκεια μιας εβδομάδας, οι φοιτητές/τριες δίδαξαν για τα γεγονότα της ιστορικής περιόδου της Τουρκοκρατίας στην Ελλάδα και την επανάσταση του 1821, με έμφαση σε πρόσωπα-ήρωες και σε σημαντικές στιγμές της, αλλά και για τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, συμβάλλοντας και στην προετοιμασία της ανάλογης σχολικής εορτής. Τα παιδιά-μαθητές των νηπιαγωγείων όπου εφαρμόστηκαν οι διδασκαλίες έμαθαν για τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, για την Ελληνική Επανάσταση του 1821 και προσέγγισαν το μήνυμα της ελευθερίας και την αξία του αγώνα για αυτήν, μέσα από ποικίλες δραστηριότητες. Τα παιδιά ήλθαν σε επαφή με ποικίλες μορφές τέχνης, έμαθαν τραγούδια και ποιήματα, απέδωσαν εικαστικά και με τη δραματική τέχνη τα ιστορικά και θρησκευτικά γεγονότα, μίλησαν για τον εορτασμό τους, και ανέπτυξαν σχετικές γλωσσικές δεξιότητες. Οι φοιτητές/τριες σχεδίασαν τις διδασκαλίες τους με τη βοήθεια του επόπτη καθηγητή και των νηπιαγωγών των νηπιαγωγείων όπου δίδασκαν. Βασικά στοιχεία του σχεδιασμού ήταν η αξιοποίηση και επέκταση των σχετικών γνώσεων και εμπειριών των παιδιών από την ιστορία και την ορθόδοξη ζωή μέσα από πολυεπιστημονική/διακλαδική προσέγγιση, η γνωριμία και η αγάπη για την πατρίδα, η έμφαση στο μήνυμα της ελευθερίας και του αγώνα για αυτήν, ο σεβασμός των

θησκευτικών πεποιθήσεων. Κάθε διδασκαλία ακολουθούσε διαφορετικό σχέδιο, προσαρμοσμένο στις ανάγκες και στα ενδιαφέροντα των παιδιών του νηπιαγωγείου όπου υλοποιούταν/εφαρμοζόταν. Οι ώρες διδασκαλίας εκτείνονταν από 09:00 - 12:45 και περιλάμβαναν τέσσερις προσχεδιασμένες δραστηριότητες κάθε ημέρα, οι οποίες συχνά αναδιαμορφώνονταν με βάση τις ανάγκες των παιδιών. Βασικές οδηγίες μεθοδολογίας της διδασκαλίας που είχαν δοθεί στους/στις φοιτητές/τριες για τον σχεδιασμό και την εφαρμογή των διδασκαλιών τους ήταν οι ακόλουθες:

- Αποφεύγουμε γενικόλογα παραμύθια για την προσέγγιση του 1821 και παρουσιάζουμε τα ιστορικά γεγονότα. Αντίθετα, χρησιμοποιούμε ως συνοδευτικά και όχι ως κύρια κείμενα της διδασκαλίας μας θρύλους και λογοτεχνικές προσεγγίσεις (π.χ. *Το κυπαρίσσι του Μυστρά, Τα Ελληνάκια*).

- Δίνουμε έμφαση στις συνθήκες σκλαβιάς κάτω από τις οποίες ζούσαν οι Έλληνες και στην απόφασή τους να πολεμήσουν για την ελευθερία τους. Αναλύουμε τη φράση «Ελευθερία ή Θάνατος» στο ιδεολογικό της μήνυμα. Αναφερόμαστε στην ελληνική σημαία και στη σύνδεσή της με τις συλλαβές της φράσης.

- Παρουσιάζουμε 7-8 ήρωες και ηρωίδες του 1821 που έδρασαν στη στεριά ή στη θάλασσα, εντοπίζουμε στον χάρτη της Ελλάδας τον χώρο της δράσης τους επικολλώντας την εικόνα τους και αναφέρουμε χαρακτηριστικά κατορθώματά τους. Περιγραφή ηρώων από τα παιδιά, λίγα στοιχεία από τη ζωή τους, συζήτηση με τα παιδιά. Κολοκοτρώνης, Καραϊσκάκης, Ανδρούτσος, Μιαούλης, Κανάρης, Μπουμπουλίνα, Μαυρογένους είναι από τις βασικές μορφές ηρώων/ηρωίδων που αναφέρουμε, καθώς και τοπικοί ήρωες.

- Αναφερόμαστε σε ξεχωριστές δραστηριότητες στο Κρυφό Σχολειό και στον Ζάλογο αναδεικνύοντας τη σημασία τους (διατήρηση της πολιτισμικής εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας, σεβασμός στην ελευθερία και αξιοπρέπεια κάθε ανθρώπου). Σε ξεχωριστές δραστηριότητες, αναπαριστούμε κάθε γεγονός.

- Συζητάμε για τον τρόπο ζωής των Ελλήνων του 1821 (φορεσιές, μουσική, χορός, σπίτια, χωριά) χωρίς να ξεφεύγουμε και να καταλήγει η διδασκαλία μόνο σε λαογραφική προσέγγιση. Παρουσιάζουμε τις στολές Τσολιά και Αμαλίας και, ενδεχομένως, τις κατασκευάζουμε.

- Χρησιμοποιούμε ποικίλους πίνακες ζωγραφικής σχετικούς με το 1821.

- Μαθαίνουμε και τραγουδάμε ποιήματα και τραγούδια που θα χρησιμοποιήσουν τα παιδιά στη σχολική τους εορτή με θέματα: 1821, Ελλάδα, ελευθερία (π.χ. παιδικά ποιήματα, δημοτικά τραγούδια). Θυμόμαστε τον Εθνικό Ύμνο.

- Συγκρίνουμε καταστάσεις ζωής σε συνθήκες ελευθερίας και σκλαβιάς (τι μπορούμε και τι δε μπορούμε να κάνουμε: δημοκρατία, ασφάλεια, εκπαίδευση, εξασφάλιση βασικών αγαθών κ.ά.). Αναδεικνύουμε τη σημασία του αγώνα για την ελευθερία, καθώς αποτελεί το κύριο στοιχείο της διδασκαλίας. Αναφορές σε καταστάσεις ειρήνης-πολέμου μπορούν να γίνουν σε μόνο 1-2 δραστηριότητες.
- Χρησιμοποιούμε ιστοριογραμμή και εντοπίζουμε με τα παιδιά ότι Ευαγγελισμός και Επανάσταση 1821 συνέβησαν σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Αναδεικνύουμε το ταυτόσημο χαρμόσυνο μήνυμα των δύο γεγονότων (έρχεται ο Χριστός για να σώσει τον κόσμο, έρχεται η ελευθερία στην Ελλάδα), αναλύουμε την ιδεολογική σύνδεσή τους και εξηγούμε γιατί επελέγη η ημέρα της εορτής του Ευαγγελισμού για την κήρυξη της Επανάστασης το 1821.
- Σχεδιάζουμε κατασκευές και άλλες εικαστικές δραστηριότητες, σχετικές με το 1821 και την ελληνική σημαία.
- Προγραμματίζουμε ψυχοκινητικές δραστηριότητες με σκυταλοδρομίες σημαιών, αγωνίσματα των κλεφτών (σημάδι με σακουλάκια που πετάμε σε κουβαδάκια, υπερπήδηση εμποδίων κ.ά.), παρέλαση (επαφή των παιδιών με την κίνηση σε ρυθμό).
- Αναπτύσσουμε μαθηματικές δραστηριότητες με Τσολιάδες, Αμαλίες, τσαρούχια, φέσια κ.ά.
- Αναπτύσσουμε τις γλωσσικές δεξιότητες διαμορφώνοντας φωνολογικές δραστηριότητες με αφορμή τα επώνυμα των ηρώων, δημιουργώντας με τα παιδιά πρόσκληση για τη σχολική εορτή κ.ά.
- Στις ελεύθερες δραστηριότητες, όλης της εβδομάδας έχουμε σχετικά βιβλία, για τους ήρωες και την Επανάσταση), εικόνες σε παζλ, μουσική-τραγούδια σχετικά με το 1821. Δημιουργούμε θεματική γωνιά σχετική με την Ελληνική Επανάσταση του 1821 αλλά και με τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου. Η θεματική γωνιά εμπλουτίζεται καθημερινά με στοιχεία σχετικά με τις πτυχές του θέματος που θα συζητηθούν τη συγκεκριμένη ημέρα και παρωθούμε τα παιδιά να ασχοληθούν με τα υλικά αυτά, λαμβάνοντας έτσι τα πρώτα σχετικά ερεθίσματα.
- Χρησιμοποιούμε ποικίλο εποπτικό υλικό και βιβλία με πλούσια εικονογράφηση (π.χ. Ιστορία Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΒ΄), οπωσδήποτε προσωπογραφίες ηρώων.
- Στη διδασκαλία μας ενσωματώνουμε τις πρόβες για τη σχολική εορτή.
- Ο Ευαγγελισμός παρουσιάζεται αφηγηματικά και μπορεί να αναπαρασταθεί σε άλλη δραστηριότητες.

- Χρησιμοποιούμε εικόνες που δείχνουν τον Αρχάγγελο Γαβριήλ να κρατά είτε κηρύκειο είτε λουλούδι (κρίνο) και εντοπίζουμε τις διαφορές μεταξύ των εικόνων. Δεν αναπαράγουμε τις αφελείς λαϊκές ελαφρότητες για τον κρίνο, ο οποίος δεν αποτελεί το κύριο στοιχείο του Ευαγγελισμού, αλλά ένα εικαστικό στοιχείο που προστέθηκε από ζωγράφους και αγιογράφους. Παρουσιάζουμε εικόνες με και χωρίς κρίνο και τις σχολιάζουμε.
- Στις εικαστικές δραστηριότητες, δεν επιμένουμε στον κρίνο, αλλά προτιμούμε τη ζωγραφική απόδοση του Ευαγγελισμού ή δημιουργία εικόνας με ψηφιδωτό (κομμάτια από κόνσον), επικόλληση σε ξύλο κ.ά.
- Εντοπίζουμε με τα παιδιά την ομοιότητα της λέξης *Ευαγγελισμός* με άλλες γνωστές (*Βαγγέλλης, Ευαγγελία, Ευαγγέλιο*), αναφέρουμε τη σημασία της και επισημαίνουμε όσα ονόματα εορτάζουν.
- Ανάλογα με τον προγραμματισμό της διδασκαλίας μία προτεινόμενη κατανομή στις 5 ημέρες είναι η ακόλουθη: Δευτέρα – Πέμπτη επεξεργασία της Επανάστασης 1821, Παρασκευή επεξεργασία του Ευαγγελισμού και ανακεφαλαίωση.

Σκοπός και Μεθοδολογία της Έρευνας

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι να προτείνει τρόπους διδασκαλίας της Ιστορίας και των Θρησκευτικών στο νηπιαγωγείο. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η εργασία αυτή στηρίζεται στο ίδιο θεωρητικό και ερευνητικό πλαίσιο που ακολουθήσαμε σε προηγούμενες δημοσιεύσεις σχετικές με ανάλογα ζητήματα (Stavrianos & Oiknomidis, 2016· Οικονομίδης, 2018, Σταυριανός & Οικονομίδης, 2020), καθώς επιχειρεί μία συνολική αξιολόγηση διδακτικών παρεμβάσεων σε θέματα των Κοινωνικών Σπουδών που διδάσκονται στο νηπιαγωγείο. Η αξιολόγηση κάθε διδασκαλίας αποτελεί βασικό στοιχείο για την αναδιαμόρφωση και βελτίωσή της. Για τον λόγο αυτό επιχειρούμε με αυτή την εργασία μία αξιολόγηση της διδασκαλίας για την Ελληνική Επανάσταση του 1821 και τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου που σχεδίασαν και υλοποίησαν φοιτήτριες του Παιδαγωγικού τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης,

Συγκεκριμένα, στην εργασία μας θα παρουσιάσουμε τα αποτελέσματα που προκύπτουν από την επεξεργασία των σχεδίων διδασκαλίας των φοιτητριών, τα οποία αναπτύσσονταν πριν την έναρξη της διδασκαλίας, ανασχεδιάζονταν (όπου υπήρχε ανάγκη) κατά την υλοποίησή της και συμπληρώνονταν ως προς την επίτευξη των

διδασκικών στόχων μετά την ολοκλήρωσή της. Δηλαδή, οι φοιτήτριες σχεδίαζαν, υλοποιούσαν και αξιολογούσαν τη διδασκαλία τους με βάση τα σχέδια διδασκαλίας που είχαν εκπονήσει. Αυτά τα σχέδια διδασκαλίας τα μελετήσαμε με τη μέθοδο της μελέτης περιεχομένου (content analysis) (Neuendorf, 2002). Συγκεκριμένα, επεξεργαστήκαμε 20 σχέδια διδασκαλιών (document study) τυχαία επιλεγμένα από 47 σχέδια αντίστοιχων φοιτητών/τριών που δίδαξαν το συγκεκριμένο θέμα τον Μάρτιο 2019 (Mertens, 1998) σε τμήματα νηπιαγωγείων του Ρεθύμνου. Διερευνήσαμε τρεις μεγάλες ξεχωριστές ερευνητικές ενότητες: α) είδη και περιεχόμενο δραστηριοτήτων σύμφωνα με το αναλυτικό πρόγραμμα του νηπιαγωγείου, β) στόχοι του αναλυτικού προγράμματος που προσεγγίστηκαν, αξιολόγηση της διδασκαλίας όσον αφορά την επίτευξη των στόχων, την καταλληλότητα περιεχομένου και μέσω της συμμετοχής των μαθητών και τον έλεγχο της τάξης, γ) την αυτοαξιολόγηση της διδάσκουσας φοιτήτρια. Για κάθε ενότητα διαμορφώσαμε ξεχωριστές θεματικές κατηγορίες και υποκατηγορίες, στις οποίες εντάσσονταν τα αντίστοιχα στοιχεία των σχεδίων διδασκαλίας, με μονάδα ανάλυσης το θέμα. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται τόσο με ποσοτικοποίηση των σχετικών κατηγοριών όσο και με παρουσίαση χαρακτηριστικών αποσπασμάτων από τα σχέδια διδασκαλίας.

Αποτελέσματα της έρευνας

Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας ανά ερευνητική ενότητα. Σε κάθε ενότητα γίνεται ποσοτική και ποιοτική παρουσίαση των αναφορών που εντοπίστηκαν, κατανεμημένων στις επιμέρους θεματικές κατηγορίες και υποκατηγορίες, όπως αυτές προέκυψαν από τη μελέτη των σχεδίων διδασκαλίας. Έτσι, μετά από κάθε πίνακα θα αναφέρονται, θα επεξηγούνται οι θεματικές κατηγορίες που παρουσιάζονται σε αυτόν και θα εμπλουτίζονται με σχετικά αποσπάσματα των σχεδίων διδασκαλίας.

Ερευνητική ενότητα: Δραστηριότητες διδασκαλίας

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται τα αποτελέσματα που αφορούν το είδος των δραστηριοτήτων που δίδαξαν οι φοιτήτριες κατανεμημένων κατά πρόγραμμα σπουδών του Δ.Ε.Π.Π.Σ. Στον Πίνακα 1 αναφέρονται οι θεματικές κατηγορίες και υποκατηγορίες στις οποίες εντάσσονται οι δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν και

στην ποιοτική παρουσίαση που ακολουθεί αναφέρονται οι τίτλοι ενδεικτικών δραστηριοτήτων από τα σχέδια διδασκαλίας των φοιτητριών. Θεματικές κατηγορίες αποτελούν τα επιμέρους προγράμματα σπουδών του Δ.Ε.Π.Π.Σ. για το νηπιαγωγείο, στα οποία εντάσσονται οι δραστηριότητες που εφαρμόστηκαν κατά τις διδασκαλίες και υποκατηγορίες αποτελούν τα γενικά περιεχόμενα των δραστηριοτήτων αυτών.

Πίνακας 1. Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των αναφορών για τις δραστηριότητες που δίδαξαν οι φοιτήτριες, συνολικά και κατά πρόγραμμα σπουδών

<u>Δραστηριότητες διδασκαλίας</u>		Σύνολο αναφορών κατά κατηγορία	Αναλογία % στο γενικό σύνολο αναφορών
Κατηγορίες και Υποκατηγορίες	Αριθμός αναφορών κατά υποκατηγορία		
Παιδί και ανθρωπογενές περιβάλλον			
Συζήτηση-διδασκαλία για την Ελληνική Επανάσταση (ήρωες, συμβάντα)	20	103	27,25
Συζήτηση-διδασκαλία για τις εορταστικές εκδηλώσεις	18		
Συζήτηση-διδασκαλία για τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου	20		
Συζήτηση-διδασκαλία για την ελληνική παράδοση (φορεσιές, χοροί)	15		
Συζήτηση-διδασκαλία για τη ζωή των ελλήνων στην Τουρκοκρατία	14		
Ιστοριογραμμή	16		
Παιδί και φυσικό περιβάλλον			
Η Ελλάδα γεωγραφική περιοχή	17	33	8,73
Στεριά και θάλασσα, νησιά της Ελλάδας	16		
Παιδί, δημιουργία και έκφραση			
Κατασκευή κάρτας για το 1821	18	145	38,36
Ζωγραφιές ηρώων	20		
Κατασκευή της ελληνικής σημαίας	19		
Κατασκευή παραδοσιακής φορεσιάς	19		
Κατασκευή εικόνας Ευαγγελισμού	6		
Εκμάθηση σχετικών τραγουδιών	20		
Αναπαράσταση Κρυφού Σχολείου, Ζαλόγγου, Ευαγγελισμού	19		
Διεξαγωγή αγωνισμάτων των κλεφτών	9		
Παρέλαση	15		
Παιδί και γλώσσα			
Εκμάθηση ποιημάτων	20	70	18,52
Δημιουργία ποιήματος	7		
Συζήτηση και επιχειρηματολογία για την ελευθερία	14		
Δημιουργία βιβλίου για την Ελληνική Επανάσταση	6		
Εκμάθηση φωνημάτων και γραμμάτων	9		
Ανάγνωση σχετικών διηγήσεων και ιστοριογραφικών κειμένων	14		

Παιδί και μαθηματικά			
Απαρίθμηση και αντιστοίχιση μερών γυναικείας και ανδρικής κρητικής φορεσιάς	14	14	3,70
Παιδί και πληροφορική			
Χρήση video και εικόνων για την Ελληνική Επανάσταση 1821	13	13	3,44
Γενικό Σύνολο αναφορών		378	100

Στο πλαίσιο της διδασκαλίας τους, οι φοιτήτριες σχεδίασαν και υλοποίησαν έναν μεγάλο αριθμό δραστηριοτήτων (περίπου 3-4 δραστηριότητες ανά ημέρα διδασκαλίας). Πρόκειται για μία μεγάλη ποικιλία δραστηριοτήτων, οι οποίες εκτείνονται σε όλα τα μέρη του αναλυτικού προγράμματος του νηπιαγωγείου.

Είναι αναμενόμενο ότι το μεγαλύτερο μέρος καταλαμβάνουν δραστηριότητες διδασκαλίας από το Ανθρωπογενές Περιβάλλον, όπου εντάσσεται η διδασκαλία των ιστορικών και θρησκευτικών θεμάτων. Όπως προκύπτει από τους τίτλους των δραστηριοτήτων, κυρίαρχες είναι εκείνες που αφορούν τη διδασκαλία σχετικά με τα ιστορικά γεγονότα που εκτυλίχθηκαν το 1821 («Οι Έλληνες επαναστατούν σκλαβωμένη» Σ.Δ.5, «Ηρωες του 1821 Σ.Δ.11), δραστηριότητες όπου παρουσιαζόταν η κατάσταση στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα («Το Κρυφό Σχολείο», Σ.Δ.13) και, φυσικά, η εξιστόρηση του Ευαγγελισμού, («Η Παναγία μαθαίνει ότι θα γεννήσει τον Χριστό» Σ.Δ.2). Η σύνδεση των γνώσεων που προσεγγίστηκαν για το ιστορικό αυτό γεγονός με τις ήδη υπάρχουσες πληροφορίες, γνώσεις και εμπειρίες των παιδιών και από τις εκδηλώσεις εορτασμού του, όπως παρέλαση, κατάθεση στεφάνου («Πώς γιορτάζουμε το 1821» Σ.Δ.7) προσφέρει έντονη βιωματική διάσταση στην επεξεργασία και μάθηση του συγκεκριμένου θέματος. Εμπλούτισαν την ιστοριογραφική της τάξης, όπου είχαν ήδη εντάξει προηγούμενα σημαντικά γεγονότα (Γέννηση Χριστού, 28^η Οκτωβρίου 1940, Εξέγερση του Πολυτεχνείου 1973) με τις εικόνες του Ευαγγελισμού και του 1821 τοποθετώντας τις στις ανάλογες ιστορικές στιγμές και περιόδους («Βάζουμε σε σειρά όσα μαθαίνουμε» Σ.Δ.14) ώστε τα παιδιά να κατανοήσουν ότι η Ελληνική Επανάσταση 1821 και ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου δε συνέβησαν την ίδια ημέρα ούτε την ίδια ιστορική περίοδο. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη γνωριμία με βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής παράδοσης («Οι φορεσιές των Ελλήνων» Σ.Δ.16, «Τα ελληνικά σπίτια» Σ.Δ.7.), ώστε τα παιδιά αφενός να κατανοήσουν την ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα του τόπου τους μέσα

από γνωστά στοιχεία της καθημερινής ζωής αφετέρου να τοποθετήσουν την Επανάσταση του 1821 στον κοινωνικό χώρο και στον τρόπο ζωής της εποχής της.

Ένας μεγάλος αριθμός δραστηριοτήτων αφορά δραστηριότητες δημιουργίας και κατασκευής εικαστικών έργων με ποικίλες τεχνικές («*Ζωγραφίστε ό,τι σας άρεσε από αυτά που ακούσαμε*», Σ.Δ.7, «*Ζωγραφίζουμε τους ήρωες του 1821*» Σ.Δ.20, «*Κατασκευή κάρτας-τσαρούχι*» Σ.Δ.13 με ποικίλα υλικά και τεχνικές κολάζ, «*Φτιάχνουμε στεφάνι για να τιμήσουμε τους ήρωες του 1821*» Σ.Δ.11 (το οποίο κατασκευάστηκε με φυσικά υλικά και τοποθετήθηκε εντός της αίθουσας κάτω από την ελληνική σημαία), κατασκευή της ελληνικής σημαίας («*Σημαίες για την παρέλαση*», Σ.Δ.18), της παραδοσιακής φορεσιάς («*Φτιάχνω τη φορεσιά μου*» Σ.Δ.9) αλλά και της εικόνας του Ευαγγελισμού («*Γίνομαι αγιογράφος*» Σ.Δ.12). Έγινε επίσης προσέγγιση έργων τέχνης σχετικών με το 1821 και τον Ευαγγελισμό («*Τι μας δείχνουν οι ζωγράφοι*» Σ.Δ.16, «*Μοιάζουν οι εικόνες;*» Σ.Δ.7). με εντοπισμό των κύριων χαρακτηριστικών και τεχνικών τους (π.χ. συναισθήματα προσώπων, ύφος, στάση Παναγίας και Γαβριήλ, απεικόνιση κρίνου ή κηρυκείου κ.ά.) Πολυάριθμες είναι οι δραστηριότητες που σχετίζονται με τη μουσική, καθώς τα παιδιά άκουσαν παραδοσιακή μουσική και χόρεψαν-κινήθηκαν στον ρυθμό της («*Παραδοσιακά τραγούδια και χοροί*» Σ.Δ.4) και έμαθαν τραγούδια σχετικά με το 1821 («*Σαράντα παλικάρια*» Σ.Δ.8) και τους αγώνες των Ελλήνων («*Τραγούδι του Ζαλόγγου*» Σ.Δ.17) και επανέλαβαν τον ήδη γνωστό Εθνικό Ύμνο. Αναπαράστησαν το Κρυφό Σχολείο («*Το σχολείο στα χρόνια της σκλαβιάς*» Σ.Δ.9) και τη θυσία των Σουλιωτισσών στο Ζάλογο («*Ελευθερία ή Θάνατος*» Σ.Δ. 13) δίνοντας έμφαση στους προβληματισμούς, στις σκέψεις και στην αποφασιστικότητα των Ελλήνων και των Ελληνίδων να διατηρήσουν την εθνική τους ταυτότητα, την προσωπική τους αξιοπρέπεια και να απελευθερωθούν από τους Τούρκους κατακτητές. Αναβίωσαν (κατά προσέγγιση) τα αγωνίσματα των κλεφτών («*Βάζουμε σημάδι*» Σ.Δ.18, «*Ο πιο γρήγορος κλέφτης*» Σ.Δ. 6) αναπτύσσοντας δραστηριότητες φυσικής αγωγής και έκαναν τη δική τους «*Παρέλαση για το 1821*» Σ.Δ.12 στην αυλή του σχολείου συνδέοντας ρυθμό και κίνηση.

Η ανάγνωση ιστοριογραφικών κειμένων («*Τα Ελληνάκια*» Σ.Δ.17), αλλά και θρύλων («*Το κυπαρίσσι του Μυστρά*» Σ.Δ.9) όπως και η συζήτηση, ανάλυση, εκμάθηση ποιημάτων βοήθησε τα παιδιά τόσο να προσεγγίσουν τα ιστορικά γεγονότα μέσα από τον πεζό και έμμετρο ποιητικό λόγο όσο και να αναπτύξουν γλωσσικές και λογοτεχνικές δεξιότητες. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα ποιήματα και τα τραγούδια για

τη σχολική εορτή αναλύονταν με βάση τα γεγονότα που είχαν συζητηθεί με αποτέλεσμα τα παιδιά να κατανοούν το νόημα αυτών που καλούνταν να απαγγείλουν ή να τραγουδήσουν στη σχολική εορτή. Έτσι βοηθήθηκαν να συμμετέχουν σε πιο ενεργητικές μορφές μάθησης συνθέτοντας το δικό τους μικρό «Ποίημα για τους ήρωες» Σ.Δ.10. ή δημιουργώντας το δικό τους «Βιβλίο για το 1821» Σ.Δ. 19 με αφορμή εικόνες και με υπαγόρευση του κειμένου στη νηπιαγωγό, αποδίδοντας με δικά τους λόγια όσα διδάχθηκαν και ανακάλυψαν. Με αφορμή τη συχνή χρήση των λέξεων «Επανάσταση» και «Ευαγγελισμός» προχώρησαν σε δραστηριότητες αναγνώρισης φωνημάτων και γραμμάτων των λέξεων αυτών, αλλά και αναγραφής τους στις εργασίες τους, όπου χρειαζόταν και ήθελαν «Μαθαίνω τα γράμματα της Επανάστασης» Σ.Δ.17.

Από τα Μαθηματικά χρησιμοποιήθηκαν δραστηριότητες απαρίθμησης, ταξινόμησης-ομαδοποίησης και αντιστοίχισης μερών της γυναικειάς και της ανδρικής παραδοσιακής φορεσιάς «Μπερδεύτηκαν τα ρούχα μας» Σ.Δ.10.

Δραστηριότητες από το Φυσικό Περιβάλλον είναι όσες σχεδιάστηκαν για την κατανόηση της Ελλάδας ως γεωγραφικής περιοχής («Πού πολεμούσαν οι Έλληνες» Σ.Δ.18) εντοπίζοντάς στον χάρτη τις περιοχές της στεριάς και της θάλασσας όπου έδρασαν οι ήρωες που αναφέρονταν και σημειώθηκαν τα κυριότερα στρατιωτικά συμβάντα.

Δραστηριότητες από την Πληροφορική εντάχθηκαν σε ικανοποιητικό βαθμό στα σχέδια διδασκαλίας, καθώς ο υπολογιστής χρησιμοποιήθηκε περισσότερο ως εποπτικό μέσο προβάλλοντας μερικά κατάλληλα για τα παιδιά αυτής της ηλικίας και επιλεγμένα από τις φοιτήτριες video για το 1821 («Η Επανάσταση στην Αγία Λαύρα» Σ.Δ.17, «Ηρώες και ηρωίδες του 1821» Σ.Δ.14).

Ερευνητική ενότητα: Στόχοι διδασκαλίας

Στη συνέχεια, στον Πίνακα 2 παρουσιάζονται οι στόχοι των διδασκαλιών των φοιτητριών κατανεμημένοι κατά πρόγραμμα σπουδών του Δ.Ε.Π.Π.Σ. (θεματικές κατηγορίες) και στην ποιοτική παρουσίαση που ακολουθεί αναφέρονται οι ενδεικτικότεροι από αυτούς. Για λόγους καλύτερης παρουσίασης των σχετικών στοιχείων, πολλούς διαφοροποιημένους στόχους των επιμέρους διδασκαλιών τους συναιρέσαμε στον ευρύτερο κοινό στόχο, όπως προκύπτει από το Δ.Ε.Π.Π.Σ. για το νηπιαγωγείο, και έτσι παρουσιάζονται παρακάτω.

Πίνακας 2. Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των στόχων του σχεδίου διδασκαλίας των φοιτητριών, συνολικά και κατά πρόγραμμα σπουδών

<u>Στόχοι διδασκαλίας</u>		Σύνολο αναφορών κατά κατηγορία	Αναλογία % στο γενικό σύνολο αναφορών
Κατηγορίες και Υποκατηγορίες	Αριθμός αναφορών κατά υποκατηγορία		
Παιδί και ανθρωπογενές περιβάλλον			
Γνώση στοιχείων ιστορίας	63	234	29,18
Γνώση χρονικής ακολουθίας	16		
Γνώση πολιτισμικών στοιχείων, παράδοσης	22		
Καλλιέργεια αξιών, στάσεων, πεποιθήσεων	25		
Ανάπτυξη συνεργασίας	17		
Ανάπτυξη αυτοεκτίμησης	14		
Γνώση του εγγύς και του ευρύτερου ανθρωπογενούς περιβάλλοντος	37		
Αναγνώριση και χρήση συμβόλων, σχεδιαγραμμάτων, χαρτών	16		
Γνώση θρησκευτικών στοιχείων	24		
Παιδί και φυσικό περιβάλλον			
Γνώση φυσικού περιβάλλοντος	21	21	2,62
Παιδί, δημιουργία και έκφραση			
Εικαστικές δημιουργίες με ποικίλες τεχνικές και υλικά	63	279	34,79
Γνωριμία με έργα τέχνης	47		
Ανάπτυξη της κινητικότητας	11		
Συμμετοχή σε παιχνίδια κανόνων, αθλητική παιδεία	19		
Ανάπτυξη θεατρικής έκφρασης	51		
Εκμάθηση τραγουδιών	61		
Ακρόαση διαφορετικών μουσικών ειδών	27		
Παιδί και γλώσσα			
Ικανότητα περιγραφής	21	193	24,06
Ικανότητα διήγησης	11		
Ανάπτυξη διαλόγου και επιχειρηματολογίας	25		
Εκμάθηση μικρών κειμένων	53		
Δημιουργία κειμένων	8		
Φωνολογική επίγνωση	27		
Ακρόαση και κατανόηση κειμένων	48		
Παιδί και μαθηματικά			

Ταξινομήσεις, ομαδοποιήσεις, αντιστοιχήσεις	27	27	3,37
Παιδί και πληροφορική			
Ο υπολογιστής ως εποπτικό μέσο	48	48	5,98
Γενικό Σύνολο αναφορών		802	100

Κατά τις διδασκαλίες τους οι φοιτήτριες επέλεξαν από τα προγράμματα του ΔΕΠΠΣ μία μεγάλη ποικιλία στόχων που συνδέονται με το θέμα της διδασκαλίας. Είναι αναγκαίο να διευκρινιστεί ότι σε μία δραστηριότητα μπορεί να εντάσσονται παραπάνω από ένας στόχοι, δηλαδή, να επιχειρείται η επίτευξη διαφορετικών στόχων, αρκετές φορές προερχόμενων από διαφορετικά προγράμματα του ΔΕΠΠΣ. Για παράδειγμα, στη δραστηριότητα κατά την οποία τα παιδιά αναπαριστούν το Κρυφό Σχολειό υπάρχουν στόχοι από το Πρόγραμμα της Δημιουργίας και Έκφρασης-Δραματικής Τέχνης (ανάπτυξη θεατρικής έκφρασης), από το Πρόγραμμα της Γλώσσας (εκμάθηση μικρών κειμένων) από το Πρόγραμμα της Δημιουργίας και Έκφρασης-Εικαστικών (δημιουργίες σκηνικών, στολών με ποικίλα υλικά), αλλά και από το Πρόγραμμα του Ανθρωπογενούς Περιβάλλοντος (γνώση ιστορικών στοιχείων). Επίσης, στο νηπιαγωγείο συχνά επαναλαμβάνεται κατά την εφαρμογή μιας δραστηριότητας η προσέγγιση στόχων που είχαν προσεγγιστεί και με προηγούμενη δραστηριότητα, π.χ. ο στόχος της απομνημόνευσης μικρών κειμένων προσεγγίζεται σε κάθε δραστηριότητα εκμάθησης ποιήματος ή κειμένου ενός θεατρικού έργου από τα παιδιά. Επομένως, οι αριθμοί που εμφανίζονται στον Πίνακα 2 δεν αφορούν διαφορετικούς στόχους του αναλυτικού προγράμματος του νηπιαγωγείου, αλλά τη συχνότητα εμφάνισής τους στα σχέδια διδασκαλίας των φοιτητριών. Επειδή λοιπόν, οι στόχοι που επιχειρείται να επιτευχθούν μέσα από κάθε δραστηριότητα είναι αριθμητικά περισσότεροι από τις ίδιες τις δραστηριότητες εμφανίζονται αυτές οι μεγάλες αριθμητικές διαφορές μεταξύ του Πίνακα 1, όπου καταγράφονται αριθμοί δραστηριοτήτων, και του Πίνακα 2, όπου καταγράφονται αριθμοί στόχων που περιλαμβάνονται στα Σχέδια Διδασκαλίας (Σ.Δ.) των φοιτητριών.

Φυσικά, οι περισσότεροι στόχοι, αλλά και οι περισσότερο επαναλαμβανόμενοι κύριοι στόχοι κάθε διδασκαλίας από αυτές που εξετάζουμε συνδέονται με τη διδασκαλία για την Ελληνική Επανάσταση και τον Ευαγγελισμό («*Να μάθουν για το 1821*» Σ.Δ.4, «*Να αναπτύξουν ενδιαφέρον για τα ιστορικά γεγονότα και για τα προβλήματα και διλήμματα ανθρώπων διαφορετικών εποχών*»

Σ.Δ.7, «*Να μάθουν για τη ζωή των Ελλήνων στη σκλαβιά*» Σ.Δ.13, «*Να γνωρίσουν παραδοσιακές φορεσιές*» Σ.Δ.15, «*Να γνωρίσουμε τους ήρωες*» Σ.Δ.18), («*Να γνωρίσουν θρησκευτικά γεγονότα*» Σ.Δ.7). Κάποιοι στόχοι αφορούν την έννοια της ιστορικής ακολουθίας και ιδιαίτερα τη χρονική διάκριση της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 από τον Ευαγγελισμό («*Να τοποθετούν στη σειρά τα ιστορικά γεγονότα*» Σ.Δ.11), ενώ υπήρχαν και στόχοι που αναφέρονται κυρίως στο μήνυμα του αγώνα των Ελλήνων («*Να αντιληφθούν την έννοια της ελευθερίας*» Σ.Δ.20, «*Να μάθουν να αγωνίζονται για τις πανανθρώπινες αξίες*» Σ.Δ.3), συνδυάζοντας την αγάπη προς την πατρίδα («*Να αγαπούν την πατρίδα τους*» Σ.Δ.11) με την αγάπη για όλους τους ανθρώπους («*Να έχουν θετικές στάσεις και να αγαπούν όλους τους ανθρώπους*» Σ.Δ.9).

Οι στόχοι που αφορούν την ανάπτυξη της αποδοχής και συνεργασίας με τον άλλον αποτελούν σταθερούς στόχους σχετικούς με τη διαδικασία και τη μεθόδευση της διδασκαλίας και υλοποιούνταν κατά την υλοποίηση της διδασκαλίας μέσα από τη δράση των παιδιών σε μικρές ομάδες («*Να αναπτύσσουν ικανότητες συνεργασίας μεταξύ τους*» Σ.Δ.17, «*Να αποτελούν μέλη μιας ομάδας*», Σ.Δ.16, «*Να κατανοούν την αξία της ομαδικής εργασίας και της από κοινού ανακάλυψης*» Σ.Δ.3), ενώ ο στόχος «*Να αναπτύσσουν την αυτοεκτίμησή τους*» Σ.Δ.15 επιτυγχανόταν από την επιτυχημένη συμμετοχή των παιδιών στις συζητήσεις, στις κατασκευές και στην παραγωγή ποικίλων έργων.

Η προσέγγιση της Ελλάδας ως γεωγραφικής περιοχής οδηγεί στην υιοθέτηση στόχων όπως «*Να ξεχωρίζουν στεριά και θάλασσα*» Σ.Δ.4, «*Να εντοπίζουν νησιά*» Σ.Δ.18).

Οι πολλοί και διαφορετικοί στόχοι από τον χώρο της Δημιουργίας και Έκφρασης οφείλονται στις ποικίλες δραστηριότητες ζωγραφικής και κατασκευών (καρτών, ζωγραφιών, φορεσιάς, σημαίας κ.ά. «*Να πειραματίζονται με διάφορα υλικά, να επινοούν τεχνικές*» Σ.Δ.5, «*Να κάνουν καρτεπικολλήσεις*» Σ.Δ.19, «*Να χρησιμοποιούν με πολλούς τρόπους υλικά για κατασκευές*» Σ.Δ.7), όπως γίνεται σε πολλά θέματα. Η παρουσίαση και συζήτηση για ζωγραφικούς πίνακες και θρησκευτικές εικόνες με θέμα το 1821 και τον Ευαγγελισμό αντίστοιχα είχε ως στόχο τα παιδιά «*Να γνωρίσουν έργα τέχνης*» Σ.Δ.15, «*Να γνωρίσουν έργα μεγάλων ζωγράφων*» Σ.Δ.12. Οι δραστηριότητες Φυσικής Αγωγής που προέκυψαν από τα αγωνίσματα των Κλεφτών στόχους είχαν να βοηθήσουν τα παιδιά «*Να αναπτύξουν την κινητικότητά τους*» (Σ.Δ.12) και «*Να συμμετάσχουν σε παιχνίδια με κανόνες*»

(Σ.Δ.8) *«Να γνωρίσουν αθλήματα»* Σ.Δ.10). Επίσης, η αναπαράσταση σκηνών από τις συζητήσεις, τις αγωνίες και τις αποφάσεις των Ελλήνων κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όπως οι μαθητές του Κρυφού Σχολείου ή οι Σουλιώτισσες στο Ζάλογγο, οδήγησε στην επιλογή στόχων από τη δραματική τέχνη (*«Τα παιδιά να εκφραστούν με το δραματικό παιχνίδι»* Σ.Δ.10, *«Να εκφραστούν με αυτοσχεδιασμό και μίμηση»* Σ.Δ. 13). Η εκμάθηση τραγουδιών, όπως συνηθίζεται σε όλες τις ιστορικές και θρησκευτικές εορτές και επετείους, αλλά και η προετοιμασία (πρόβες) για τη σχετική σχολική γιορτή έδωσαν τη δυνατότητα στα παιδιά *«Να εκτελούν τραγουδώντας»* Σ.Δ.17 και *«Να εκφράζουν τη γνώμη τους για διαφορετικά ακούσματα»* Σ.Δ.6) υλοποιώντας στόχους από το Πρόγραμμα της Μουσικής Έκφρασης.

Η χρήση της γλώσσας ως βασικού μέσου επικοινωνίας και διδασκαλίας οδηγεί τα παιδιά να κάνουν περιγραφές (*«Να περιγράφουν τους Ήρωες του 1821 από εικόνες»* Σ.Δ.8) και διηγήσεις (*«Να διηγηθούν πώς θυμούνται μια παρέλαση»* Σ.Δ.7). Η καλλιέργεια του προφορικού λόγου επιχειρείται μέσα από την ανάπτυξη της φωνολογικής επίγνωσης (*«Να διακρίνουν και να ξεχωρίζουν τη φωνούλα Ε»* Σ.Δ.19), από την απομνημόνευση μικρών ποιημάτων για τη σχολική γιορτή (*«Να απομνημονεύουν μικρά κείμενα»* Σ.Δ.9). Δημιουργώντας με υπαγόρευση στη νηπιαγωγό το δικό τους ποίημα για τους ήρωες ή/και το δικό τους βιβλίο για το 1821, *«Τα παιδιά μαθαίνουν να διαμορφώνουν κείμενα που έχουν διαφορετικά μηνύματα και παραλήπτες»* Σ.Δ.12. Η συμμετοχή στις συζητήσεις για τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι Έλληνες και τους οδήγησαν στην Επανάσταση του 1821 αλλά και για τα διλήματα των αγωνιστών οδηγούν τους μαθητές *«Να συμμετέχουν σε συζητήσεις και να χρησιμοποιούν στοιχειώδη επιχειρηματολογία»* Σ.Δ.8 και έτσι *«Να αναπτύσσουν τον προφορικό τους λόγο»* Σ.Δ.17. Στον γραπτό λόγο τα παιδιά οδηγήθηκαν στην επίτευξη των στόχων *«Να αναγνωρίζουν, να γράφουν όπως μπορούν»* Σ.Δ.10 βασικές λέξεις του διδασκόμενου θέματος (π.χ. Επανάσταση, Ελλάδα,).

Από τους στόχους των Μαθηματικών, *«Τα παιδιά μαθαίνουν να κάνουν συγκρίσεις, ομαδοποιήσεις, αντιστοιχήσεις»* (Σ.Δ.11), *«Να καταμετρούν»* (Σ.Δ.2) με τη χρήση στοιχείων από τη γυναικεία και ανδρική παραδοσιακή φορεσιά, και από τους στόχους της Πληροφορικής τα παιδιά *«αναγνωρίζουν τον υπολογιστή ως μηχανή που βοηθάει τον άνθρωπο να γνωρίσει, να δει ό,τι δεν μπορεί να δει από κοντά»* Σ.Δ.15.

Ερευνητική ενότητα: Στοιχεία αξιολόγησης

Στην ενότητα αυτή, στον Πίνακα 3 παρουσιάζονται ποσοτικά τα στοιχεία αξιολόγησης των διδασκαλιών των φοιτητριών καταναμημένα κατά αντικείμενο αξιολόγησης και στην ποιοτική παρουσίαση που ακολουθεί αναφέρονται οι κυριότερες πτυχές τους. Θεματικές κατηγορίες είναι: α) η αξιολόγηση της δραστηριότητας με υποκατηγορίες τις αξιολογήσεις της καταλληλότητας του περιεχομένου, των διδακτικών μεθόδων και των παιδαγωγικών μέσων, αλλά της επίτευξης των διδακτικών στόχων, β) η αξιολόγηση της σχολικής ομάδας με υποκατηγορίες τις αξιολογήσεις της συμμετοχής των παιδιών στην εκπαιδευτική διαδικασία και του ελέγχου της σχολικής ομάδας, γ) η αυτοαξιολόγηση της διδάσκουσας φοιτήτριας με υποκατηγορίες τις αξιολογήσεις της διδακτικής της επάρκειας, του συναισθήματος αυτοεκπλήρωσης και της ανάγκης βελτίωσής της.

Πίνακας 3. Απόλυτες συχνότητες των στοιχείων αξιολόγησης της διδασκαλίας των φοιτητριών κατά αντικείμενο αξιολόγησης

Στοιχεία αξιολόγησης	Κλίμακα αξιολόγησης			Σύνολο N/%
	Πλήρης N/%	Μερική N/%	Ελάχιστη N/%	
Αξιολόγηση δραστηριότητας				
Καταλληλότητα περιεχομένου	96/78,1	17/13,6	10/8,3	123/100
Επίτευξη στόχων	89/59,4	38/25,3	23/15,3	150/100
Καταλληλότητα διδακτικών μορφών και μεθόδων	142/87,1	16/9,8	5/3,1	163/100
Καταλληλότητα παιδαγωγικών μέσων και υλικών	201/94,8	8/3,8	3/1,4	212/100
Αξιολόγηση σχολικής ομάδας				
Συμμετοχή των παιδιών	134/73,6	37/20,4	11/6,0	182/100
Έλεγχος της σχολικής τάξης	117/60,0	46/23,6	32/16,4	195/100
Αυτοαξιολόγηση διδάσκουσας				
Παιδαγωγική και διδακτική επάρκεια	17/85,0	2/10,0	1/5,0	20/100
Αυτοεκπλήρωση φοιτήτριας	18/90,0	1/5,0	1/5,0	20/100
Ανάγκη βελτίωσης	16/80,0	4/2,0	0/0,0	20/100

Η αξιολόγηση των διδασκαλιών, όπως παρουσιάζεται στον Πίνακα 3, αφορά την αξιολόγηση κάθε δραστηριότητας ξεχωριστά, την αξιολόγηση της σχολικής ομάδας κατά τις διάφορες δραστηριότητες και τη συνολική αυτοαξιολόγηση της διδάσκουσας φοιτήτριας για όλη την εβδομαδιαία διδασκαλία της. Για τον λόγο αυτό οι αριθμοί των αναφορών που αναγράφονται στην κλίμακα αξιολόγησης και αναφέρονται στα δύο πρώτα ευρύτερα αντικείμενα (αξιολόγηση δραστηριότητας και σχολικής ομάδας ανά δραστηριότητα) διαφέρουν από τους αριθμούς των αναφορών

που αναφέρονται στην αυτοαξιολόγηση της διδάσκουσας. Είναι ανάγκη να διευκρινιστεί ότι σε αρκετά Σχέδια Διδασκαλίας (Σ.Δ.) οι φοιτήτριες, όσον αφορά την αξιολόγηση των δραστηριοτήτων και τον έλεγχο της σχολικής τάξης, αναφέρονταν γενικά για της δραστηριότητες της ημέρας ή και της εβδομάδας (σε λιγότερα Σχέδια Διδασκαλίας) και όχι εξειδικευμένα για την κάθε δραστηριότητα ξεχωριστά και τον έλεγχο της τάξης ανά δραστηριότητα.

Ως προς την καταλληλότητα του περιεχομένου των δραστηριοτήτων διαπιστώνουμε ότι στη μεγάλη τους πλειονότητα θεωρήθηκαν ως κατάλληλες για τη σχολική ομάδα στην οποία εφαρμόστηκαν με βάση τις ανάγκες, τις προϋπάρχουσες γνώσεις και τα ενδιαφέροντα των παιδιών (*«Τα παιδιά ενδιαφέρονταν πολύ για το 1821»* Σ.Δ.11, *«Μερικά παιδιά γνώριζαν αρκετά πράγματα μάλλον από την προηγούμενη χρονιά τους στο νηπιαγωγείο»* Σ.Δ.6, *«Τα παιδιά έκαναν πολλές ερωτήσεις για το Κρυφό Σχολειό»* Σ.Δ.11). Μόνο σε λίγες περιπτώσεις η καταλληλότητα του θέματος ξεπερνούσε τις δυνατότητες των παιδιών (*«Κάποια παιδιά, κυρίως από άλλες χώρες, δεν ενδιαφέρονταν για όσα λέγαμε»* Σ.Δ.8). Η καταλληλότητα περιεχομένου που αξιολογήθηκε με τη χαμηλότερη κλίμακα αφορούσε κυρίως δραστηριότητες με συζήτηση για τις αρχές, τις αξίες, τη στάση των Ελλήνων και όλων των ανθρώπων απέναντι στην ελευθερία, προφανώς ένεκα της «θεωρητικής» της προσέγγισης, ενώ και η αναφορά στον Ευαγγελισμό συγκέντρωσε λιγότερο ενδιαφέρον (*«Τα παιδιά συνέχιζαν να ρωτούν για τους ήρωες. Οι δυο γιορτές μαζί μπερδεύουν τα παιδιά»* Σ.Δ.2). Αντίθετα, στις δραστηριότητες των εικαστικών δημιουργιών, της θεατρικής αναπαράστασης και της φυσικής αγωγής υπήρξε περισσότερο θετική αξιολόγηση (*«Στους μαθητές άρεσαν πολύ όλες οι δραματοποιήσεις»* Σ.Δ.3, *«Ήθελαν να ξαναπαίξουν το αγώνισμα των Κλεφτών στο σημάδι»*, Σ.Δ.9, *«Τους άρεσε να ζωγραφίζουν ήρωες και μάχες ακόμα και στις ελεύθερες δραστηριότητες»* Σ.Δ.13).

Η επίτευξη των διδακτικών στόχων κάθε δραστηριότητας αξιολογήθηκε από πολύ θετικά (*«Οι απαντήσεις των παιδιών στις ανακεφαλαιωτικές ερωτήσεις κάθε ημέρας έδειξαν ότι είχαν κατανοήσει το θέμα της διδασκαλίας»* Σ.Δ.11, *«Θεωρώ σημαντικό ότι τα παιδιά κατάλαβαν τι και γιατί έγινε το 1821»* Σ.Δ.17) έως μέτρια (*«Αρκετά παιδιά δεν κατάλαβαν τον Ευαγγελισμό»* Σ.Δ.5) και αρνητικά (*«Τα περισσότερα παιδιά μάλλον δεν κατάλαβαν τη χρονική διαφορά μεταξύ του Ευαγγελισμού και του 1821»* Σ.Δ.17). Και πάλι οι δραστηριότητες γλώσσας, εικαστικών, φυσικής αγωγής και θεατρικής τέχνης ήταν αυτές που πέτυχαν

περισσότερο τους διδακτικούς τους στόχους *«Περισσότερο επιτεύχθηκαν οι στόχοι των εικαστικών και θεατρικών δραστηριοτήτων»* Σ.Δ.4, *«Παίζοντας το Κρυφό Σχολειό και το Ζάλογγο κατάλαβαν καλύτερα τι σημαίνει σκλαβιά»* Σ.Δ.20).

Οι φοιτήτριες χρησιμοποίησαν κυρίως διδακτικές μορφές, όπως τη διαλογική (*«Συζητήσαμε με τα παιδιά για την ελευθερία και τη σκλαβιά»* Σ.Δ.11), την ερευνητική (*«Ζητήσαμε από τα παιδιά να ψάξουν στα βιβλία της βιβλιοθήκης του νηπιαγωγείου και της θεματικής γωνιάς και να βρουν πώς ντύνονταν οι Έλληνες και οι Ελληνίδες τότε και να το παρουσιάσουν στην τάξη»* Σ.Δ.17), την ομαδική (*«Τα παιδιά κατά ομάδες δημιούργησαν θιάσους για να παίζουν τα θεατρικά σκετσάκια»* Σ.Δ.8) που ανήκουν στις έμμεσες μορφές διδασκαλίας και κυρίαρχο χαρακτηριστικό τους είναι ο ενεργός ρόλος του μαθητή στην ανακάλυψη της νέας γνώσης. Παρατηρήθηκε στα σχέδια διδασκαλίας ευελιξία των φοιτητριών να αλλάζουν μορφή διδασκαλίας όταν η αρχικώς επιλεγμένη ήταν αναποτελεσματική (*«Μόλις διαπίστωσα ότι κουράζονταν, μοίρασα τις εικόνες των ηρώων σε τριάδες παιδιών, τους έδωσα χρόνο και τους ζήτησα να σκεφθούν τι είναι το πρόσωπο που εικονίζεται να το περιγράψουν, να φανταστούν τι έκανε κ.ά. Και αυτό πέτυχε.»* Σ.Δ.13).

Όσον αφορά το εποπτικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε (είτε αυτό που κατασκεύασαν είτε αυτό που προμηθεύτηκαν έτοιμο οι φοιτήτριες), από τη μελέτη των Σ.Δ. φαίνεται ότι ήταν αρκετό, ποικίλο και συγκέντρωσε την προσοχή και το ενδιαφέρον των παιδιών (*«Έδειξαν μεγάλη προσοχή στις απεικονίσεις ηρώων και σκηνών από την Επανάσταση»* Σ.Δ.4, *«Στις ελεύθερες δραστηριότητες αρκετά παιδιά ξεφύλλιζαν με ενδιαφέρον τα βιβλία που είχα αφήσει στη θεματική γωνιά»* Σ.Δ.14).

Η συμμετοχή των παιδιών ποικίλλει ανά δραστηριότητα, αλλά γενικά κινήθηκε σε αρκετά ικανοποιητικά ποσοστά (*«Με την υποστήριξη του κατάλληλου εποπτικού υλικού τα παιδιά έκαναν ερωτήσεις και διάλογο για όσα επεξεργαζόμαστε»* Σ.Δ.9, *«Ενδιαφέρονταν πολύ για τους ήρωες και τις μάχες, κυρίως τα αγόρια»* Σ.Δ.18). Η περισσότερο ενεργητική συμμετοχή των παιδιών ήταν στα Εικαστικά και στη Φυσική Αγωγή *«Οι ζωγραφιές ήταν μια δραστηριότητα που τους άρεσε πολύ»* Σ.Δ.3 *«Η παρέλαση ήταν μία διασκεδαστική δραστηριότητα για τα παιδιά. Ήθελαν να την ξανακάνουμε»* Σ.Δ.12).

Όπου τα παιδιά συμμετείχαν ενεργά, εκεί υπήρχε και καλύτερος έλεγχος της σχολικής ομάδας (*«Στα θεατρικά οι ηθοποιοί έμπαιναν στον ρόλο τους και οι θεατές παρακολουθούσαν ήσυχα μέχρι να έλθει η σειρά τους για να παίζουν και αυτοί»* Σ.Δ.2, *«Οι κατασκευές, ζωγραφιές ήταν οι πιο ήσυχες δραστηριότητες»* Σ.Δ.6 *«Με τις*

περιγραφές και τις ερωτήσεις που έκανα για όσα λέγαμε, συμμετείχαν και πρόσεχαν» Σ.Δ.19). Αντίθετα, στις δραστηριότητες που δε συγκέντρωναν το ενδιαφέρον τους, τα παιδιά δε συμμετείχαν ενεργά σε αυτές και εκτρέπονταν σε μη αποδεκτή συμπεριφορά («Στις περιπτώσεις που μιλούσαμε χωρίς εποπτικό υλικό και χωρίς συμμετοχή των παιδιών, αυτά κουράζονταν και άρχιζαν να ενοχλούν» Σ.Δ.9).

Μέσα από τη διδασκαλία του συγκεκριμένου θέματος οι φοιτήτριες είχαν τη δυνατότητα να αξιολογήσουν και τις δικές τους διδακτικές ικανότητες. Αναμενόμενο είναι ότι όσες διαπίστωναν ότι η διδασκαλία τους πετύχαινε, δηλαδή όσες αξιολογούσαν θετικότερα την επίτευξη των διδακτικών στόχων, την καταλληλότητα του περιεχομένου διδασκαλία και τη συμμετοχή των παιδιών, αξιολογούσαν και θετικότερα την παιδαγωγική και διδακτική τους επάρκεια («Νομίζω ότι ιστορικά θέματα, όπως το 1821, μπορώ να τα διδάξω» Σ.Δ.15, «Πιο σημαντικό για μένα είναι ότι γενικά διατηρούσα τον έλεγχο των παιδιών» Σ.Δ.11) από εκείνες που αντιμετώπισαν περισσότερες δυσκολίες κατά τη διδασκαλία του θέματος και τον έλεγχο της ομάδας («Τα ιστορικά θέματα είναι δύσκολα για τα παιδιά αυτής της ηλικίας» Σ.Δ.5). Ανάλογα τοποθετήθηκαν και σε ό,τι αφορά την προσωπική τους αυτοεκπλήρωση ως εκπαιδευτικών μέσα από τη συγκεκριμένη διδασκαλία («Χάρηκα πολύ βλέποντας ότι τα παιδιά μάθαιναν αυτά που επεξεργαζόμαστε» Σ.Δ.3). Οι περισσότερες φοιτήτριες αναγνωρίζουν και επισημαίνουν την ανάγκη βελτίωσής τους σε αρκετούς και διαφορετικούς τομείς («Αν είχα διαβάσει περισσότερο για το θέμα, θα τα κατάφερα καλύτερα» Σ.Δ.13, «Χρειάζεται πολύ καλή προετοιμασία και καλό εποπτικό υλικό για τέτοια θέματα, ιστορικά-θρησκευτικά. Δεν ξέρεις ποτέ τι θα σε ρωτήσουν τα παιδιά» Σ.Δ.10).

Συζήτηση

Τα αποτελέσματα της έρευνάς μας οδηγούν σε συμπεράσματα και σε προβληματισμούς σχετικά με τη διδασκαλία ιστορικών και θρησκευτικών θεμάτων στο νηπιαγωγείο που έχουμε επισημάνει σε προηγούμενες δημοσιεύσεις (Stavrianos & Oikonomidis, 2016· Οικονομίδης, 2018· Σταυριανός & Οικονομίδης, 2020) και επιβεβαιώνονται με την παρούσα εργασία.

Η προσέγγιση του θέματος της διδασκαλίας μέσα από ποικίλους κλάδους του ΔΕ.Ε.Π.Π.Σ. δείχνει ότι η διδασκαλία ιστορικών και θρησκευτικών θεμάτων στο νηπιαγωγείο είναι διακλαδική, διεπιστημονική (Χρυσυφίδης, 2009· Σφυρόερα, 2002· Seefeldt, 2005; Walmsley & Wing, 2004), όπως συμβαίνει και με τη διδασκαλία

άλλων θεμάτων (Kakana & Mavidou, 2015) και δεν περιορίζεται σε απλή παροχή ιστορικών και θρησκευτικών γνώσεων, όπως θεωρείται συνήθως ότι συμβαίνει με το μάθημα της Ιστορίας και των Θρησκευτικών στις επόμενες σχολικές βαθμίδες. Η προσέγγιση των θεμάτων αυτών μέσα και από τη λογοτεχνία (π.χ. ιστοριογραφικά κείμενα, ποιήματα, διηγήματα), τις εικαστικές τέχνες (εικόνες, ζωγραφικοί πίνακες, αγάλματα) την αρχιτεκτονική (ναοί), τη μουσική (τραγούδια), τη λαογραφία (ήθη και έθιμα) βοηθούν τα παιδιά να τα προσεγγίζουν καλύτερα (Μαυροσκούφης, 2012).

Η επίτευξη στόχων από ποικίλα μέρη του Δ.Ε.Π.Π.Σ. δείχνει ότι μέσα από τη διδασκαλία ιστορικών και θρησκευτικών θεμάτων μπορούν να επιτευχθούν πολλοί στόχοι του αναλυτικού προγράμματος και όχι μόνο όσοι συνδέονται με την Ιστορία και τα Θρησκευτικά (Seefeldt, 2005· Ντολιοπούλου & Σουσιλόγλου, 2007).

Από την αξιολόγηση των διδασκαλιών, από τις ίδιες τις φοιτήτριες, φάνηκε ότι ιστορικά και θρησκευτικά θέματα, κυρίως αυτά που προέρχονται από τον χώρο των εμπειριών, βιωμάτων και πρώτων γνώσεων των παιδιών είναι κατάλληλα για να διδαχθούν στο νηπιαγωγείο. Τα θέματα αυτά όταν συνδέονται με στοιχεία από το κοινωνικό περιβάλλον και τον πολιτισμό αναδεικνύονται σε σημαντικά κοινωνικά ορόσημα (π.χ. επέτειοι, εορτές έθιμα τόπου, λαογραφία, τοπόσημα) και μπορούν να αποτελέσουν το έναυσμα για σχετικές διδασκαλίες, οι οποίες μπορούν να επεκταθούν και σε ευρύτερες ιστορικές περιόδους (π.χ. Η Ελλάδα στα αρχαία χρόνια, Η ζωή της Παναγίας). Επομένως, θέματα που συνδέονται με συγκεκριμένους τόπους, όπου διαδραματίστηκαν, με αγάλματα ηρώων και ονόματα οδών που υπάρχουν στην πόλη, με κείμενα, ποιήματα, τραγούδια, τρόπους εορτασμού μπορούν να γίνουν κατανοητά από τα παιδιά ως προς τη σημαντικότητά τους για την εποχή που συνέβησαν και για την επίδρασή τους στη σημερινή εποχή (Ο' Hara & Ο' Hara, 2001).

Η καταλληλότητα του περιεχομένου ιστορικών και θρησκευτικών θεμάτων και η επιλογή των κατάλληλων διδακτικών μεθόδων είναι βασικά στοιχεία που οδηγούν στην επίτευξη των στόχων κάθε διδασκαλίας. Οι στόχοι αυτοί πρέπει να λαμβάνουν πάντα υπόψη τους τις ικανότητες, τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των παιδιών. Στη διδασκαλία ιστορικών και θρησκευτικών θεμάτων στο νηπιαγωγείο είναι σημαντικό να επιλέγονται στόχοι σχετικοί με την αρχική γνωριμία των παιδιών με πτυχές της ιστορικής γνώσης και της χριστιανικής πίστης (π.χ. τι γιορτάζουμε-γνωσιακή προσέγγιση, τι έγινε τότε-ιστορική προσέγγιση, πώς γιορτάζουμε-εορταστική και λαογραφική προσέγγιση), ώστε τα παιδιά να κατανοήσουν τα βασικά στοιχεία του ιστορικού ή θρησκευτικού γεγονότος και τη σημαντικότητά του (Ο'

Hara & O' Hara, 2001· Pluckrose, 1993). Στα θέματα θρησκευτικού ενδιαφέροντος σημαντικό για το νηπιαγωγείο είναι να μη δίδεται μεγάλη έμφαση στις δογματικές αλήθειες που δύσκολα κατανοούν τα παιδιά αυτής της ηλικίας, αλλά να γίνεται μία περιγραφική προσέγγιση του θρησκευτικού γεγονότος και του εορτασμού του.

Οι μορφές διδασκαλίας που ταιριάζουν περισσότερο στη διδασκαλία ιστορικών και θρησκευτικών θεμάτων φαίνεται ότι είναι οι μαθητοκεντρικές μορφές (O' Hara & O' Hara, 2001· Λεοντσίνης, 1996· Μαυροσκούφης, 2012). Οι φοιτήτριες χρησιμοποίησαν διαλογική, ομαδική, ερευνητική μορφή διδασκαλίας, οι οποίες είναι περισσότερο αποτελεσματικές στη διδασκαλία των κοινωνικών σπουδών (Seefeldt, 2001, 2005· Stavrianos & Oikonomidis, 2016· Martorella, 1994· Willen, 1996). Το αποτέλεσμα αυτό δείχνει ότι ο μονόλογος του εκπαιδευτικού αφενός δεν αποτελεί την κύρια μορφή διδασκαλίας αφετέρου πρέπει να χρησιμοποιείται αλλά με τον σωστό τρόπο, όπου χρειάζεται.

Η μεγάλη ποικιλία των εκπαιδευτικών μέσων και υλικών που υπάρχουν σχετικά με τη διδασκαλία ιστορικών και θρησκευτικών θεμάτων (χάρτες, σχεδιαγράμματα, ζωγραφικοί πίνακες, video και εικόνες από το internet, φωτογραφίες, απεικονίσεις συμβόλων), τα ποικίλα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν στις κατασκευές και στις δραματοποιήσεις – αναπαραστάσεις (πηλός, χαρτιά και χρώματα όλων των ειδών, υφάσματα κ.ά.), δείχνουν ότι η διδασκαλία της Ιστορίας και των Θρησκευτικών μπορεί να είναι απολύτως εποπτική (Μαυροσκούφης, 2012· Pahl, 1996), και να διαθέτει μία ποικιλία υλικών που είναι διαθέσιμα, φθηνά και αξιοποιήσιμα με ποικίλους τρόπους. Σημαντική είναι η δυνατότητα επίσκεψης του σχολείου σε χώρους όπου διαδραματίστηκαν ιστορικά γεγονότα, σε ανδριάντες ηρώων, σε λατρευτικούς χώρους (για τα θρησκευτικά θέματα). Η εκπαιδευτική αυτή επίσκεψη βοηθάει πολύ τα παιδιά να εντάξουν το γεγονός στο γνωσιακό τους πλαίσιο, αλλά και να φανταστούν, να ανασυνθέσουν, να «αισθανθούν» το ίδιο το γεγονός (Δημητριάδου, 2002· Λεοντσίνης, 1996, Χαρίτος, 2009).

Όσον αφορά τη συμμετοχή των παιδιών, φαίνεται ότι αυτή δεν επιτυγχάνεται πάντα. Πολλοί παράγοντες επηρεάζουν αυτό το αποτέλεσμα. Το ενδιαφέρον του παιδιού για το θέμα της διδασκαλίας, οι σχετικές εμπειρίες, γνώσεις και τα βιώματα που έχει από το οικογενειακό και στενό κοινωνικό του περιβάλλον, το είδος των δραστηριοτήτων, η μέθοδος διδασκαλίας, η επιλογή και χρήση παιδαγωγικού υλικού από τις φοιτήτριες είναι κάποιοι από τους παράγοντες αυτούς (Martorella, 1994· Willen, 1996). Επομένως, δεν είναι σαφής ο βαθμός στον οποίο το θέμα της

διδασκαλίας ευθύνεται για τη συμμετοχή των παιδιών στη διδασκαλία. Αυτό θα μπορούσε να διαπιστωθεί αν διαθέταμε και συγκρίναμε στοιχεία σχετικά με τη συμμετοχή των παιδιών και σε διδασκαλίες με άλλα θέματα (π.χ. από το φυσικό περιβάλλον, τη γλώσσα, τα μαθηματικά κ.ά.), δυνατότητα που δεν υπήρχε στη συγκεκριμένη έρευνα. Από τις αυτοαξιολογήσεις των φοιτητριών προκύπτει ότι όσο περισσότερες αρχικές γνώσεις είχαν τα παιδιά για το θέμα και όσο πιο μαθητοκεντρική ήταν η μορφή διδασκαλίας τόσο περισσότερο συμμετείχαν στη διδασκαλία. Η ύπαρξη αλλόγλωσσων μαθητών πρέπει να λαμβάνεται υπόψη τόσο κατά το σχεδιασμό δραστηριοτήτων όσο και κατά την επιλογή μεθόδων διδασκαλίας, ώστε να υποβοηθείται η ενεργός συμμετοχή και αυτών των παιδιών.

Η ενεργός συμμετοχή των παιδιών στη διδασκαλία οδηγεί στον καλύτερο δυνατό έλεγχο της τάξης και, φυσικά, στην κατάκτηση των διδασκόμενων θεμάτων (Martorella, 1994· Willen, 1996).

Μέσα από τη διδασκαλία τους για την Ελληνική Επανάσταση και τον Ευαγγελισμό οι φοιτήτριες αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως εκπαιδευτικό, αναγνωρίζουν τις ικανότητές τους, εντοπίζουν τις ελλείψεις τους και επισημαίνουν τις ανάγκες βελτίωσής τους. Τα στοιχεία αυτά, αν και είναι θετικά, δεν μπορούν να αποδοθούν στο θέμα της συγκεκριμένης διδασκαλίας (Ελληνική Επανάσταση – Ευαγγελισμός) διότι δεν γνωρίζουμε πώς οι φοιτήτριες υποβοηθούνται στη συνειδητοποίησή τους ως εκπαιδευτικών μέσα από τη διδασκαλία άλλων θεμάτων (π.χ. από το φυσικό περιβάλλον, τη γλώσσα, τα μαθηματικά κ.ά.). Πάντως, θεωρούν τα ιστορικά και θρησκευτικά θέματα δύσκολα, απαιτητικά ως προς τις γνώσεις και την προετοιμασία που απαιτεί η διδασκαλία τους, ενώ δεν έχουν βοήθεια σε αυτά από τον Οδηγό Νηπιαγωγού (Δαφέρμου κ.ά., 2006), όπως έχει ήδη εντοπιστεί (Stavrianos & Oiknomidis, 2016· Οικονομίδης, 2018).

Περιορισμοί και προτάσεις της έρευνας

Η γενίκευση των αποτελεσμάτων της έρευνάς μας περιορίζεται από το συγκεκριμένο θέμα (Ελληνική Επανάσταση 1821 - Ευαγγελισμός), από τον μικρό αριθμό διδασκαλιών και την εφαρμογή τους σε μία και μόνο μικρή γεωγραφική περιοχή, την πόλη του Ρεθύμνου. Επίσης, οι φοιτήτριες για τις διδασκαλίες τους συμβουλευόνταν και βοηθούνταν από τον επόπτη καθηγητή και τις νηπιαγωγούς των τμημάτων άσκησης, στοιχείο που επηρεάζει τον σχεδιασμό και την υλοποίηση των διδασκαλιών τους, όπως και οι βασικές μεθοδολογικές οδηγίες που τους είχαν δοθεί

(βλ. παραπάνω). Όσον αφορά το ίδιο το θέμα διδασκαλίας αξίζει να επισημανθεί ότι πρόκειται για σύνθετο θέμα (ιστορικό και θρησκευτικό) αποτελούμενο από δύο διαφορετικά μεταξύ τους γεγονότα που συνδέονται μεν συμβολικά και εορτάζονται ταυτόχρονα, αλλά κατά τη διδασκαλία τους το κύριο βάρος δόθηκε από πλευράς διδακτικού χρόνου και δραστηριοτήτων στο ιστορικό θέμα (Ελληνική Επανάσταση) και όχι στο θρησκευτικό (Ευαγγελισμός). Επομένως, και τα συμπεράσματα της μελέτης αυτής αφορούν κυρίως τα ζητήματα διδασκαλίας του ιστορικού θέματος. Ακόμα, η μέθοδος που ακολουθήσαμε κατά την έρευνά μας (μελέτη περιεχομένου στα σχέδια διδασκαλίας) δεν μπορεί πάντα να αποδώσει με τον πληρέστερο τρόπο την υλοποίηση του σχεδίου διδασκαλίας ιστορικών και θρησκευτικών θεμάτων στο νηπιαγωγείο.

Επομένως, για την καλύτερη διερεύνηση της διδασκαλίας η έρευνα πρέπει να συγκεντρώσει δεδομένα από μεγαλύτερο δείγμα διδασκαλιών γεωγραφικά περισσότερο διασκορπισμένων, οι οποίες θα αφορούν ποικίλα ανάλογα θέματα διδασκαλίας (π.χ. 28^η Οκτωβρίου 1940, Χριστούγεννα, θέματα τοπικής ιστορίας και θρησκευτικού εορτολογίου κ.ά.) (Χαρίτος, 2009· Λεοντσίνης, 1996), ώστε να προκύψουν εγκυρότερα αποτελέσματα για τη διδασκαλία της Ιστορίας και των Θρησκευτικών στο νηπιαγωγείο. Η καταγραφή των διδασκαλιών των εργαζόμενων νηπιαγωγών και όχι των ασκούμενων φοιτητριών, θα μας επιτρέψει να έχουμε μία πιο σαφή εικόνα σχετικά με το τι και πώς διδάσκεται στα ελληνικά νηπιαγωγεία σχετικά με την Ιστορία και τα Θρησκευτικά. Ο εμπλουτισμός των μεθόδων έρευνας με την παρατήρηση διδασκαλιών σχετικών θεμάτων, με συνεντεύξεις από εκπαιδευτικούς, παιδιά και γονείς του νηπιαγωγείου, με την καταγραφή σε ημερολόγιο βασικών στοιχείων της διδασκαλίας, με την αξιολόγηση του portfolio των παιδιών που αφορά την εκάστοτε διδασκαλία (Δημητριάδου, 2002), θα μας δώσει περισσότερα στοιχεία, ώστε να αξιολογήσουμε επαρκέστερα τη διδασκαλία της Ιστορίας και των Θρησκευτικών στο νηπιαγωγείο και να διατυπώσουμε προτάσεις για τη βελτίωσή της.

Θεωρούμε ότι θα έπρεπε οι νηπιαγωγοί να υποστηρίζονται στη διδασκαλία της Ιστορίας και των Θρησκευτικών από τον Οδηγό Νηπιαγωγού (Δαφέρμου κ.ά., 2006), ο οποίος δεν παρέχει σχετικές οδηγίες και παραδείγματα για τη διδασκαλία σχετικών θεμάτων. Είναι ανάγκη ο μελλοντικός Οδηγός να εμπλουτιστεί ώστε οι νηπιαγωγοί να έχουν έναν βασικό άξονα για να σχεδιάζουν τη διδασκαλία τους, ή τις σχολικές εορτές που σχετίζονται με ιστορικά και θρησκευτικά γεγονότα και

επετείου, στοιχείο που έχει προταθεί με βάση τα αποτελέσματα και άλλων ερευνών (Stavrianos & Oiknomidis, 2016· Οικονομίδης, 2018· Σταυριανός & Οικονομίδης, 2020).

Η έρευνά μας έδειξε ότι η προσέγγιση ιστορικών και θρησκευτικών θεμάτων μπορεί να οδηγήσει στην καλύτερη γνώση των θεμάτων αυτών, στην κατανόηση των σκέψεων, προβληματισμών, στάσεων και ενεργειών των ιστορικών προσώπων, του συναισθήματος της αγάπης για την πατρίδα και την ελευθερία και του αγώνα για αυτές. Η διδασκαλία της Ιστορίας σε αυτό το πλαίσιο οδηγεί τα παιδιά στη διαμόρφωση της εθνικής τους ταυτότητας, στον αγνό πατριωτισμό και στην αναγνώριση των υψηλών αξιών που σηματοδοτούν την κοινωνική και προσωπική ζωή. Έτσι, η διδασκαλία ιστορικών θεμάτων πρέπει να αντιμετωπίζεται όχι ως κατήχηση που κλείνει τον τρόπο σκέψης των παιδιών, αλλά ως άνοιγμα της σκέψης τους στον τρόπο με τον οποίον οι άνθρωποι προσεγγίζουν την ιστορική στιγμή, τη ζωή και αποφασίζουν για αυτήν. Άλλωστε, τα βασικότερα στοιχεία που συναντούμε στις προσεγγίσεις των θεμάτων της ελληνικής ιστορίας, όπως ο αγώνας για την ελευθερία και την ανεξαρτησία αποτελούν τα σημαντικότερα ζητούμενα των αγώνων κάθε έθνους. Η θέση αυτή βοηθάει τον εκπαιδευτικό να αντιληφθεί ότι με τη διδασκαλία ιστορικών θεμάτων, αναπτύσσει τη σκέψη, τα κοινωνικά συναισθήματα και τις αξίες των μαθητών του (Οικονομίδης, 2018).

Καλό είναι οι νηπιαγωγοί να μη φοβούνται τη διδασκαλία ιστορικών και θρησκευτικών θεμάτων, αλλά καλά πληροφορημένοι/ες για το θέμα διδασκαλίας να το συνδέουν με εμπειρίες και ενδιαφέροντα των παιδιών, σχεδιάζοντας και ανασχεδιάζοντας μαζί τους δραστηριότητες από ποικίλους κλάδους του αναλυτικού προγράμματος. Βασικά θέματα της ελληνικής ιστορίας μπορούν να διδαχθούν σε παιδιά νηπιαγωγείου προσφέροντας αφενός γνώσεις για ποικίλα στοιχεία της ελληνικής ταυτότητας και αφετέρου ευκαιρίες κατανόησης του ιστορικού φαινομένου (Στραταριδάκη, 2006· Χαρίτος, 2009· Λεοντσίνης, 1996). Επίσης, οι επισκέψεις σε τόπους ιστορίας βοηθούν τα παιδιά να προβληματιστούν για τη λειτουργία του χώρου κατά το παρελθόν, να αντιληφθούν τη μικροκλίμακα του χώρου, το ανάγλυφο της περιοχής, τη σχέση με τους ανθρώπους, την ευρύτερη γεωγραφική περιοχή (Δημητριάδου, 2002· D' Addesio et al., 2005· Λεοντσίνης, 1996), με αποτέλεσμα τα παιδιά να υποβοηθούνται στην καλύτερη κατανόηση των ιστορικών θεμάτων.

Η έρευνά μας έχει το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ότι αφορά διδασκαλία που συνδυάζει ιστορικό και θρησκευτικό θέμα, στοιχείο που δυσκολεύει τη διδασκαλία,

όπως φάνηκε και από τα ευρήματα της έρευνας, καθώς πρέπει να γίνουν αντιληπτές από τα παιδιά όχι μόνο οι χρονικές διακρίσεις μεταξύ των δύο αυτών θεμάτων, αλλά και οι μεταξύ τους συμβολικές και εορταστικές συνδέσεις.

Συμπερασματικά, η έρευνά μας έδειξε ότι βασικά θέματα της Ιστορίας και των Θρησκευτικών μπορούν να διδαχθούν με ποικίλες δραστηριότητες και επιτυγχάνοντας πολλούς στόχους από διαφορετικούς κλάδους του αναλυτικού προγράμματος (διακλαδικά, βλ. Χρυσ αφίδης, 2009· Σφυρόερα, 2002) σε παιδιά νηπιαγωγείου προσφέροντας γνώσεις για ποικίλα στοιχεία της ελληνικής ταυτότητας (χώρος, πολιτισμός, ιστορικά γεγονότα) και μπορούν να αποτελέσουν ένα πρώτο ώστε τα παιδιά: α) να καλλιεργήσουν ιστορική συνείδηση, β) να αναπτύξουν κριτική σκέψη για τα κίνητρα, τα όρια και τη συμπεριφορά των ανθρώπων, γ) να αντιληφθούν τη συλλογικότητα της ιστορικής δράσης, δ) να αναγνωρίσουν τη σημασία της ανθρώπινης ύπαρξης και αξιοπρέπειας (Χουρδάκης, 2012), ε) να αποκτήσουν θρησκευτικές γνώσεις και, τελικά, να διαμορφώσουν υγιή εθνική ταυτότητα και θρησκευτική συνείδηση, αλλά και να υιοθετήσουν υψηλές αξίες και στάσεις ζωής, όπως είναι η αγάπη για την πατρίδα και ο αγώνας για την ελευθερία.

Όσον αφορά τη συγκρότηση μιας ενιαίας διδακτικής προσέγγισης των Κοινωνικών Σπουδών στο νηπιαγωγείο που επιχειρούμε, και από τη διερεύνηση του συγκεκριμένου θέματος διδασκαλίας προκύπτει η δυνατότητα διαμόρφωσης μιας τέτοιας πρότασης, η οποία θα περιλαμβάνει την αναγνώριση της σημασίας των Κοινωνικών Σπουδών στο νηπιαγωγείο, την επίτευξη στόχων του αναλυτικού προγράμματος, τον σχεδιασμό, την εφαρμογή και την αξιολόγηση σχετικών διδασκαλιών. Τόσο η παρούσα εργασία όσο και προηγούμενες που ακολουθούν το ίδιο θεωρητικό και ερευνητικό πλαίσιο (Stavrianos & Oiknomidis, 2016· Οικονομίδης, 2018· Σταυριανός & Οικονομίδης, 2020) φαίνεται να υποστηρίζουν αυτή τη διδακτική προσέγγιση των Κοινωνικών Σπουδών στο νηπιαγωγείο.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Δαφέρμου, Χ., Κουλούρη, Π. & Μπασαγιάννη, Ε. ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Π.Ι. (2006). *Οδηγός Νηπιαγωγού. Εκπαιδευτικοί Σχεδιασμοί. Δημιουργικά Περιβάλλοντα Μάθησης*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
- Δημητριάδου, Κ. (2002). *Ιστορία και Γεωγραφία στην πρώτη σχολική ηλικία. Εφαρμογή και αξιολόγηση μιας εκπαιδευτικής παρέμβασης στον ιστορικό χώρο*. Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.

- Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (Ι.Ε.Π.) (2014). *Πρόγραμμα Σπουδών Νηπιαγωγείου*. Αθήνα: Ι.Ε.Π. 2014.
- Κιτσαράς, Γ. (2004). *Διδακτική Μεθοδολογία. Προγράμματα Προσχολικής Αγωγής*. Αθήνα: Έκδ. του συγγ.
- Λεοντσίνης, Γ. (1996). *Διδακτική της Ιστορίας. Γενική – Τοπική Ιστορία και Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Έκδ. του συγγ.
- Μαυροσκούφης, Δ. (2012). *Αναζητώντας τα ίχνη της Ιστορίας. Ιστοριογραφία, Διδακτική Μεθοδολογία και ιστορικές πηγές*. Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.
- Ντολιοπούλου, Ε. & Σουσλόγλου, Κ. (2007). Απόψεις νηπιαγωγών για την εφαρμογή του Δ.Ε.Π.Π.Σ. για το νηπιαγωγείο. *Ερευνώντας τον Κόσμο του Παιδιού*, 7, 123-149.
- Οικονομίδης, Β. (2011α). Το νηπιαγωγείο ως χώρος διαμόρφωσης του δημοκρατικού πολίτη και εκπαίδευσης στα Ανθρώπινα Δικαιώματα στο Β. Οικονομίδης & Θ. Ελευθεράκης (Επιμ.), *Εκπαίδευση, Δημοκρατία και Ανθρώπινα Δικαιώματα*, (204-246). Αθήνα: Διάδραση.
- Οικονομίδης, Β. (2011β). Οι Κοινωνικές σπουδές στο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών για το Νηπιαγωγείο. Στο Κ. Μαλαφάντης, Μ. Σακελλαρίου & Θ. Μπάκας (Επιμ.), *Αναλυτικά Προγράμματα και Σχολικά Εγχειρίδια: Ελληνική πραγματικότητα και διεθνής εμπειρία. Πρακτικά του ΙΓ' Διεθνούς Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος. Ιωάννινα 20-22 Νοεμβρίου 2009*. Τόμ. Α', (708-717). Αθήνα: Διάδραση.
- Οικονομίδης, Β. (2018). Διδάσκοντας στο νηπιαγωγείο το Ολοκαύτωμα του Αρκαδίου. *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, 35, 129-156.
- Σταυριανός, Κ. & Οικονομίδης, Β. (2020). Διδάσκοντας για την Παναγία και την Ορθόδοξη Χριστιανική Θρησκεία στο νηπιαγωγείο. *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, 38, 459-484.
- Στραταριδάκη, Α. (2006). *Η Ιστορία στην Προσχολική Εκπαίδευση. Θεωρητικές Θέσεις και Ενδεικτικές Εφαρμογές*. Ηράκλειο: Έκδ. της συγγ.
- Σφυρόερα, Μ. (2002). *Διαθεματική Προσέγγιση της Γνώσης*. Αθήνα: ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Πανεπιστήμιο Αθηνών. Εκπαίδευση Μουλσουμανοπαίδων –Κλειδιά και Αντικλειδιά.
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Π.Ι.) (2003). *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) για το Νηπιαγωγείο*. Αθήνα: Π.Ι.
- Χαρίτος, Χ (2009). *Όψεις Τοπικής Ιστορίας*. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας
- Χρυσαφίδης, Κ. (2009). *Διαθεματική Προσέγγιση της Γνώσης*. Αθήνα: Δίπτυχο.
- Χουρδάκης, Αντ. (2012). *Ιστορική εκπαίδευση στην ελληνική διασπορά*. Αθήνα: Ίων.

Ξενόγλωσση

- Allen, R. (1996). Introduction: What should we teach in Social Studies and why? In B. Massialas & R. Allen (Eds.) *Crucial Issues in Teaching Social Studies K – 12*. Belmont: Wadsworth.
- D' Addesio, J., Grob, B., Furman, L., Hayes, K. & David, J. (2005). Learning about the world around us. *Young Children*, 60(5), 50-57.
- Jacobs, G. & Crowley, K. (2007). *Play, Projects and Preschool Standards*. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
- Kakana, D.-M. & Mavidou, An. (2015). Myth and antinomy in early childhood education: formal vs. applied curricula and professional development. *US-China Education Review*, 5(12), 780-793.

doi:10.17265/2161-6248/2015.12.002

- Martorella, Peter. (1994). *Social Studies for Elementary School Children. Developing Young Citizens*. New Jersey: Merrill.
- Mindes, G. (2005). Social studies in today's early childhood curricula. *Young Children*, 60(5), 12-18.
- Neuendorf, K. (2002). *The content analysis guidebook*. London: Sage.
- O' Hara, L. & O' Hara, M. (2001). *Teaching History 3-11. The essential guide*. London: Continuum.
- Pahl, R. (1996). Digital technology and Social Studies. In B. Massialas & R. Allen (Eds.) *Crucial Issues in Teaching Social Studies K – 12*. Belmont: Wadsworth.
- Pluckrose, H. (1993). *Children learning History*. Herts: Simon & Schuster Education.
- Seefeldt, C. (2001). *Social studies for the preschool/primary child*. NJ: Merrill Prentice Hall.
- Seefeldt, C. (2005). *How to Work with Standards in the Early Childhood Classroom*. New York: Teachers College Press.
- Stavrianos, K. & Oikonomidis, V. (2016). Teaching about Virgin Mary and the Orthodox Christian Religion in Kindergarten. In Aikonen, R. & Aleksandrov, A. (Eds.) *Proceedings of International Conference "Methods of Teaching in Religious Education: Learning by Heart or by Experience?"* The Orthodox Christian Religious Education Association (OCREA) Conference. Sofia, Bulgaria (18-20 June 2014), (pp.159-174).
- Walmsley, B. B. & Wing, D. R. (2004). *Welcome to Kindergarten. A Month by Month Guide to Teaching and Learning*. NH: Portsmouth.
- Willen, W. (1996). Thinking skills instruction in Social Studies classrooms. In B. Massialas & R. Allen (Eds.) *Crucial Issues in Teaching Social Studies K – 12*. Belmont: Wadsworth.